

۱۵۹۳۷۱ - ۲۰۱۸۳۹۶

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

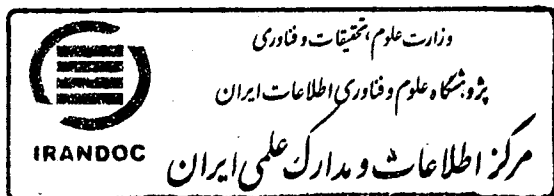
بررسی و تحلیل وزن، قافیه و ردیف در شعر خاقانی

استاد راهنما:
دکتر محمد رضا نصر اصفهانی

استاد مشاور:
دکتر جمشید مظاهری

پژوهشگر:
حسین سلیمانی

شهریورماه ۱۳۸۸

۱۵۹۳۷۱

۱۳۹۰/۳/۲۰

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات،
ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق
موضوع این پایان نامه متعلق به دانشگاه
اصفهان است.

شیوه نگارش پایان نامه
رعایت شده است
تحصیلات تکمیلی دانشگاه اصفهان

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی آقای حسین سلیمانی

تحت عنوان

بررسی و تحلیل وزن و قافیه و ردیف در شعر خاقانی

به تصویب رسید.

در تاریخ ۸۸/۶/۳۱ توسط هیات داوران بررسی و با درجه عالی

امضاء
امضاء
امضاء
امضاء

با مرتبه علمی استادیار

دکتر محمدرضا نصر اصفهانی ۱- استاد راهنمای پایان نامه

با مرتبه علمی استادیار

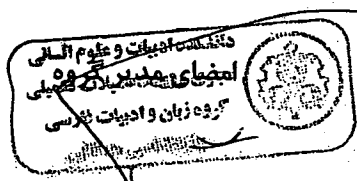
دکتر جمشید مظاهری ۲- استاد مشاور پایان نامه

با مرتبه علمی استاد

دکتر سیدمهدی نوریان ۳- استاد داور داخل گروه

با مرتبه علمی استادیار

دکتر حمیدرضا هاتونی ۴- استاد داور خارج از گروه

سپاسگزاری:

سپاس بی کران بہ درگاہ ایزدی کہ افسانہ سی خدایان را در ہم شکست و افسانہ اسی ماندگار شد.

سپاسگزاری یاران بزرگواری، ہستم کہ مراد فرجام، بخشی این پڑوش یاری کردند:

استاد کرامی جناب آقای دکتر محمد رضا نصر اصفہانی کہ راہنمای، ہموارہ مہربانی در این راہ بودند.

استاد کرامی جناب آقای دکتر حمید مظاہری مشاور این پیمان نامہ کہ دیبای بی کران علمش، کناری آرام بر خاطر م بود

استاد کرامی جناب آقای دکتر سید ہدی نوریان کہ بہ عنوان داور داخل کروہ زحمت داوری پیمان نامہ را پذیرفتند.

استاد کرامی جناب آقای دکتر حمید رضا قانونی کہ بہ عنوان داور خارج از کروہ پیمان نامہ را مطالعہ فرمودند.

سپاسگزاری ہمہی استادان و معلمان، ہستم کہ مرا از باغ دانش خود شہری دادند.

از استاد بزرگوارم جناب آقای دکتر سحی کارو کہ کہ آموزگار، ہمیشگی ام، ہستند، صمیمانہ قدر دانی می کنم.

ہمچنین باید از خانوادہی عزیزم کہ ہموارہ مایہی دلگرمی و امیدم بودہ و در تمام سحظات زندگی کنارم بودہ اند، شکر

و قدر دانی می نمایم

و در نہایت از دوست عزیزم آقای یوسف کر می کہ رفیق صدیق برایم بودہ و ہست قدر دانی می کنم.

تقدیم بہ:

دو آفتاب زندگی ام

پدر و مادر م

چکیده

در سبیری که زبان و ادب فارسی داشته است، در زمینه‌ی وزن، قافیه و ردیف آثار فراوانی با عنوان «آثار عروضی به ظهور رسیده است. اگر چه آثاری چون المعجم شمس قیس رازی و معیار الاشعار خواجه نصیرالدین طوسی و دیگر آثار عروضی به عنوان آغازگران این علوم دارای ارزش و اعتبار فراوانی هستند و مباحثی را در درون علم عروض و قافیه مطرح ساخته اند و به دسته بندی و تبویب این مباحث پرداخته اند. اما هیچ کدام از این کتاب ها در میان این مباحث و فصل بندی ها به رابطه‌ی بین وزن، قافیه و ردیف با شعر نپرداخته اند به بیان دیگر هرگز در این آثار، اثری از مباحث علم موسیقی شعر دیده نمی شود. علاوه بر این در تبویب و فصل بندی ها و مباحثی که بدان پرداخته اند، نیز همواره ردپای تقلید و گرتنه برداری به وضوح دیده می شود به گونه ای که اندک ابتکاری در نحوه‌ی پرداختن بدان مباحث در این آثار دیده نمی شود. بر همین اساس پرداختن به وزن، قافیه و ردیف در شعر، و به صورت خاص تر در شعر شاعری چون خاقانی و کشف رسالت در این سه عنصر در شعر او ضرورتی است که جای هیچ گونه تردیدی در آن نمی تواند باشد.

از میان کتاب هایی که در دوره‌ی متأخر با این دید سراغ موسیقی شعر رفته اند، می توان به موسیقی شعر شفیعی کدکنی و نیز صور خیال وی اشارت کرد که البته خاص یک شاعر نیست و نیز کتاب شکوه سرودن، اثر نقیب نقوی که بر پایه‌ی قافیه‌ی و ردیف است را، می توان نام برد. که در رساله‌ی حاضر در میان بررسی وزن، قافیه و ردیف شعر خاقانی از آن-ها بهره خواهیم برد.

کلید واژه ها : خاقانی، موسیقی شعر، وزن، قافیه، ردیف.

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

فصل اول: کلیات

- ۱-۱- مقدمه ۱
- ۲-۱- تبیین مسأله‌ی پژوهشی ۲
- ۳-۱- اهداف تحقیق ۴
- ۴-۱- پیشینه‌ی تحقیق ۴
- ۵-۱- اساس کار ۵

فصل دوم: شعر

- ۱-۲- تعریف ۷
- ۲-۲- وجه تسمیه‌ی شعر ۹
- ۳-۲- علت پیدایش شعر ۱۰
- ۴-۲- اغراض و هنر شعر ۱۰
- ۵-۲- زیبایی ۱۱
- ۱-۵-۲- زیبایی شعر ۱۲
- ۶-۲- اولین شعر ۱۳
- ۷-۲- جایگاه خیال در شعر ۱۴
- ۸-۲- شعر خاقانی ۱۴
- ۱-۸-۲- دیربایی شعر خاقانی ۱۵
- ۲-۸-۲- زبان خاقانی ۱۷
- ۳-۸-۲- مخاطب خاقانی ۱۹
- ۴-۸-۲- غزلیات خاقانی ۲۱
- ۵-۸-۲- تصویر سازی ۲۶
- ۶-۸-۲- ترکیب سازی ۲۸
- ۷-۸-۲- تجدید مطلع ۳۰
- ۹-۲- موسیقی شعر ۳۳
- ۱-۹-۲- پیوند موسیقی با شعر ۳۵

۲۶	..... ۲-۹-۲- انواع موسیقی شعر
۲۷	..... ۱-۲-۹-۲- موسیقی بیرونی
۲۷	..... ۲-۲-۹-۲- موسیقی کناری
۲۷	..... ۳-۲-۹-۲- موسیقی درونی
۲۷	..... ۴-۲-۹-۲- موسیقی معنوی
۲۸	..... ۱۰-۲- موسیقی شعر خاقانی

فصل سوم : وزن

۴۰	..... ۱-۳- تعریف
۴۲	..... ۲-۳- جایگاه وزن در شعر
۴۵	..... ۳-۳- وزن عروضی
۴۶	..... ۱-۳-۳- عروض و وجه تسمیه آن
۴۷	..... ۴-۳- بحر
۴۸	..... ۵-۳- زحاف
۴۹	..... ۶-۳- وزن شعر فارسی
۵۳	..... ۷-۳- آیا هر وزنی خاص یک قالب شعری است؟
۵۴	..... ۸-۳- نقش وزن در القای حس شاعر
۵۶	..... ۹-۳- وزن شعر خاقانی
۶۶	..... ۱-۹-۳- بحر رمل
۷۰	..... ۲-۹-۳- بحر هزج
۸۵	..... ۳-۹-۳- بحر مضارع
۹۳	..... ۴-۹-۳- بحر منسرح
۱۰۰	..... ۵-۹-۳- بحر رجز
۱۰۵	..... ۶-۹-۳- بحر مجتث
۱۱۰	..... ۷-۹-۳- بحر خفیف
۱۱۵	..... ۸-۹-۳- بحر متقارب
۱۱۹	..... ۹-۹-۳- بحر سریع

عنوان

صفحه

۱۰-۹-۳ بحر بسیط ۱۲۱

۱۱-۹-۳ بحر مقتضب ۱۲۲

فصل چهارم: قافیه

۱-۴- تعریف ۱۳۶

۲-۴- قافیه عرض یا جوهر شعر؟ ۱۳۸

۳-۴- قافیه در نزد اقوام دیگر ۱۴۲

۴-۴- منشأ قافیه ۱۴۴

۵-۴- نقش قافیه در القای معانی ۱۴۵

۶-۴- قافیه و موسیقی شعر ۱۴۸

۷-۴- کلمات قافیه، حروف قافیه ۱۵۱

۸-۴- ردّ المطلع ۱۵۲

۹-۴- فهرست قافیه در قصاید خاقانی ۱۵۶

۱۰-۴- تحلیل قوافی ۱۷۱

۱۱-۴- فرهنگ بسامدی قافیه در شعر خاقانی ۱۷۷

۱-۱۱-۴- فرهنگ قافیه در قصاید خاقانی ۱۷۷

۲-۱۱-۴- فرهنگ قافیه در قصاید کوچک خاقانی ۱۷۸

۳-۱۱-۴- فرهنگ قافیه در غزلیات خاقانی ۱۷۹

فصل پنجم: ردیف

۱-۵- تعریف ۱۸۱

۲-۵- جایگاه ردیف در شعر ۱۸۳

۳-۵- معنا در ردیف ۱۸۶

۴-۵- حاجب ۱۸۸

۵-۵- ردیف در شعر خاقانی ۱۹۱

۱-۵-۵- قصایدی که دارای ردیف هستند ۱۹۱

۲-۵-۵- ردیف در قصاید کوچک ۱۹۶

عنوان

صفحه

۱۹۸..... ۳-۵-۵- ردیف در غزلیات خاقانی

۲۰۳..... ۴-۵- میانگین انواع ردیف در شعر خاقانی

۲۳۰..... ۱-۴-۵- میانگین انواع ردیف در قصاید خاقانی

۲۰۴..... ۲-۴-۵- میانگین انواع ردیف در قصاید کوچک خاقانی

۲۰۵..... ۳-۴-۵- میانگین انواع ردیف در غزلیات خاقانی

۲۰۶..... ۵-۵- تحلیل انواع ردیف

۲۱۱..... نتیجه گیری

۲۱۴..... پی نوشت ها

۲۱۵..... منابع و مأخذ

فهرست جدول ها

صفحه

عنوان

جدول ۱-۳- مقایسه‌ی اوزان و بحور غزل های خاقانی و سعدی..... ۱۲۷

جدول ۲-۳- مقایسه‌ی اوزان و بحور غزل های خاقانی و انوری..... ۱۳۲

فهرست شکل‌ها

صفحه	عنوان
۱۲۴	شکل ۳-۱- بحور به کار رفته در قصاید خاقانی
۱۲۵	شکل ۳-۲- بحور به کار رفته در قصاید کوچک خاقانی
۱۲۶	شکل ۳-۳- بحور به کار رفته در غزلیات خاقانی

فصل اوّل

کلیات

۱-۱- مقدمه

همواره بررسی و تحلیل هر موضوعی از علوم بشری به صورت ملموس و قابل اندازه گیری و سنجش، با مشکلاتی روبروست. زیرا از طرفی موضوع این علوم و نظریات مطرح شده در آنها اغلب بر پایه‌ی ذوق و لذت استوار است که این موضوعات نیز قابل اندازه گیری نیستند و از طرف دیگر معیار و میزانی برای تحلیل این موضوعات تعریف نشده است.

اماری که اخیراً به روی این گونه موضوعات باز شده است، استفاده از ابزارها و روش های بررسی علوم آماری و ریاضی است البته تا جایی که امکان دخالت این ابزارها باشد.

در مسیر پر پیچ و خم تحقیقات ادبی نیز این روش ها چندی است که وارد عرصه شده اند و به کار بررسی موضوعات مربوطه آمده اند. یقیناً نمی توان در تمام مراتب تحقیقات ادبی این روش ها را به کار گرفت اما در هر موضوعی که قابلیت سنجش و شمارش در آن باشد، می توان از این روش ها بهره گرفت. هر چند که در همین موضوعات نیز پس از ارایه‌ی آثار و نمودار و جدول ها بار دیگر ذوق و لذت انسانی است که نتایج حاصل را تحلیل و بررسی می کند و نتیجه می گیرد.

به نظر می‌رسد این فرآیند تولید کننده‌ی دو گونه آثار باشد. در مرحله‌ی اول حاصل این نوع تحقیقات و آثارگیری‌ها، آثاری است که صرفاً اعداد و ارقام حاصل از تحقیق، در آن بروز پیدا می‌کند و خواننده‌ی این دسته‌ی آثار، فقط محض اطلاع از چند و چون موضوع به آن‌ها مراجعه می‌کند. این دسته آثار که از آنها به عنوان فرهنگ بسامدی، واژه‌نما یا واژه‌یاب نیز، یاد می‌شود، می‌توانند در خدمت یک دسته آثار دیگر قرار گیرند که ظاهراً آنها اصل این تحقیقات می‌توانند باشند.

۲- دسته‌ی دوم، همان طور که بیان شد آثاری است که نتیجه‌ی آثار گروه اول قرار می‌گیرند و در واقع گروه اول به جهت ظهور این دسته، به وجود آمده‌اند. آثاری که در آن‌ها موضوعی تحلیل می‌شود و از آثار و بسامدهای آثار گروه اول بهره می‌گیرد تا تحلیل نهایی را ارائه کند.

در همین راستا در تحقیق حاضر از این روش‌ها بهره گرفته ایم تا بررسی شایسته‌ای درباره‌ی موضوع حاضر صورت دهیم.

۱-۲- تبیین مساله‌ی پژوهشی

با ارایه‌ی مقدمه‌ی کوتاهی، تا حدودی چگونگی این نوع تحقیق آشکار شد. اما در تحقیق حاضر که بررسی و تحلیل سه عنصر وزن، قافیه و ردیف در شعر خاقانی است، بیان چند نکته خالی از فایده نمی‌تواند باشد. اصولاً ادب فارسی همانند جامعه‌ای گسترده است که افراد این جامعه شعرا و نویسندگان هستند و شعر یک شاعر همانند پیکر یک انسان در جامعه است و هر موضوعی که درون شعر وجود دارد، به عنوان بخشی از این پیکره قرار می‌گیرد. لذا بررسی و واشکافی هر موضوعی در ادبیات، همان قدر اهمیت دارد که دقت و توجه به یک بخش از پیکر آدمی. به یقین تا زمانی که تک تک اجزاء شناخته نشود، نمی‌توان درباره‌ی این پیکر و در نهایت، درباره‌ی جامعه قضاوت کرد. به عبارت بهتر شناخت ادبیات فارسی به عنوان یک نظام و جامعه، همچون شناخت هر امری کلی، تنها از راه شناخت اجزای آن میسر می‌گردد. و شناخت اجزا نیازمند ابزار است و شاید یک ابزار مهم و موثر در کار تحقیقات زبان و ادبیات فارسی، تدوین روش‌های علمی و آماری و اجرای آنهاست. ارزش چنین مطالعاتی بر محققان این عرصه آشکار است و هر محقق می‌تواند به فراخور نیاز تحقیقاتی خویش از این مطالعات استفاده کند.

موضوع حاضر در راستای همین مطالعات به بررسی و امارگیری درباره‌ی موسیقی کناری و بیرونی در قصاید و غزلیات خاقانی پرداخته است تا شگردها و هنرهای شعری این شاعر توانا در عرصه‌ی ادبیات فارسی آشکار گردد.

ضرورت بررسی وزن، قافیه و ردیف به عنوان عناصر به وجود آورنده‌ی موسیقی در شعر، بر همگان آشکار است از طرفی دیگر وزن و تا حدی قافیه به عنوان اساس تعریف شعر هستند و باید نقش این عناصر اساسی در شعر بررسی و مورد تحلیل قرار گیرد.

این عناصر که قابل تحلیل و تعلیل اند، با شناسائی و تحلیلشان، از رازهای دیگر شعر شاعر، پرده بر می‌دارند و راه را بر محققان باز می‌کنند. به عنوان نمونه با بررسی وزن در شعر خاقانی و شناسایی اوزان پر کاربرد او می‌توان درباره‌ی تأثیر شاعر بر معرفی این وزن با عنایت بر سابقه‌ی این وزن، نظر داد و نیز روند تکامل این وزن را در شاعران پس از خاقانی ردیابی کرد. انتخاب خاقانی در این مطالعه، علل اساسی دارد.

الف- خاقانی به عنوان شاعری است که در میان دو دوره‌ی بزرگ ادبی، سبک خراسانی و سبک عراقی جای گرفته است. تشخیص و برجستگی خاقانی در تمام ادوار شعر فارسی، آشکار و روشن است و این برجستگی وقتی با شاخص‌های دیگر، از قبیل زبان شعر، تصاویر شعری و... همراه می‌شود، لزوم تحقیق درباره‌ی شعر او را دو چندان می‌کند. او در مرحله‌ای از تاریخ ادب فارسی ظهور کرده است که همزمان با پایان اوج یک نوع ادبی و آغاز صعود یک نوع دیگر است.

قصیده به عنوان قالبی چندین ساله در ادب فارسی، پایان دوران اوج خود را سپری می‌کند و نهایت اوج آن در عصر خاقانی است و غزل به عنوان قالبی نوپا، همزمان با خاقانی اوج خود را آغاز می‌کند تا در دوره‌ی بعدی به نهایت اوج برسد.

ب- خاقانی یکی از فحول قصیده سرایی فارسی است. از این روی شناخت و تحلیل جنبه‌های مختلف شعر او ضروری می‌نماید. پیوند وزن، قافیه و ردیف با معنا، در قصیده‌ی او نکته‌ای است که اگر کشف شود، راز بزرگی و برتری خاقانی در این مقام نمایان می‌گردد. و از طرفی با عنایت به این نکات قصاید او، چگونگی روند جانشینی غزل به جای قصیده به عنوان قالب برتر، در دوره‌ی بعد روشن می‌گردد.

شاید بزرگترین دلیل توجه خاقانی به خراسان این باشد که خراسان برای او یادآور صلوات محمودی و رونق دربار اوست و علت بی میلی او به ماندن در دربار آذربایجان قابل قیاس نبودن هدایای این دولت با دولت محمودی است. همین یک نکته در این دوره‌ی تاریخی ادب فارسی، زمزمه‌های افول قصیده و جایگزینی غزل به جای آن را به گوش می‌رساند. از همین رو، خاقانی نقش بزرگی در این جریان دارد.

ج- خاقانی شاعری است که در کنار قصاید فاخر و غزلیات که البته از زبان خاصی نیز برخوردار است، غزلیات ی دارد که اگر سنگینی سایه‌ی سعدی و حافظ بر سرشان نبود، بی شک از برترین های این نوع ادبی به حساب می‌آمدند.

البته فضل تقدم خاقانی بر اینان، در هر صورت مشکور است اما با وجود این شرایط نیز خاقانی، کم تاثیری بر غزل پس از خود بر جای نگذاشته است.

گذشته از تاثیر گذاری های مضمونی و محتوایی، تاثیرات زیادی از نوع موسیقی بیرونی و کناری که مرتبط با موضوع رساله‌ی حاضر است، وجود دارد که در فصول مربوطه نشان داده خواهد شد. تا جایگاه رفیع این شاعر توانا در غزل نیز که تا حدودی مغفول مانده است، هویدا گردد.

۱-۳- اهداف تحقیق

این تحقیق، چونان هر امر هدفمندی در پی رسیدن به اهدافی بود تا نتیجه‌ی نهایی آن سودمند واقع شود. اما اهدافی که در پی آنها بودیم:

- ۱- بررسی آثاری و نموداری اوزان و زحافات در خاقانی .
- ۲- بررسی تاثیر عناصر موسیقایی و وزنی در ایجاد معانی خاص.
- ۳- تحلیل رابطه‌ی فخامت و استواری سخن، با نوع وزن خاص در پاره ای از اشعار.

۱-۴- پیشینه تحقیق

آغازگر این راه دراز در ادب فارسی، اثر گرانقدر استادی است که اثرش نیز، همچون دیگر آثارش آبشخور بسیاری از تشنگان این وادی شد و بسیاری بر خوان این اثر، نشستند و خوردند و بردند. موسیقی شعر، اثر دکتر شفیع کدکنی که اولین اثر منسجم و تخصصی در این حیطه با این نام بود که متن اولیه‌ی آن در سال ۱۳۵۸ به چاپ رسید و یک دهه بعد با تجدید نظر و اصلاحاتی متن گسترش یافته‌ی آن در سال ۱۳۶۸ چاپ شد. پس از آن هر اثری که در این حوزه به ظهور رسید، متأثر از آن بود و بر مبنای آن استوار گشت.

شاید تفاوت اساسی که این اثر با دیگر آثار پس از خود دارد، جامعیت و مرجعیت آن است. بدین معنی که نظریاتی که در این کتاب آمده، هرگز خاص یک اثر ادبی نیست و محدود به یک حیطه از موسیقی شعر نیست و مباحث مطروحه در آن قابلیت تعمیم به هر اثر ادبی را دارند. اما آثار بعدی هر یک با بهره‌گیری از این

کتاب، به بحث در یک متن ادبی خاص یا یک حیطه‌ی محدود و مشخص از انواع موسیقی شعر پرداخته‌اند. اما در هر صورت همه‌ی این‌ها داخل در حوزه‌ی تحقیق‌اند و شایسته‌ی تقدیر.

اثر دیگری از دکتر شفیع کدکنی که به نام صورخیال در شعر فارسی معروف است. اگر چه رسالت این اثر از نوع اثر اول نیست، اما به کار تحقیقاتی از این دست می‌آید و خصوصاً به موسیقی شعر در معنای درونی و معنوی پرداخته است که یاریگر تحقیقاتی از این نوع است. نیز می‌توان از اثر احمد محسنی با عنوان ردیف و موسیقی شعر یاد کرد. در کنار این‌ها می‌توان از اثری یاد کرد از دکتر نقیب نقوی که با عنوان شکوه سرودن به بررسی موسیقی شعر در شاهنامه‌ی فردوسی پرداخته است. این اثر البته شاهنامه را فقط بر پایه‌ی ردیف و قافیه بررسی کرده است و لذا از این جهت می‌تواند منبع شاهنامه پژوهان قرار گیرد.

اثر دیگری که می‌توان در این نوع تحقیقات از آن بهره برد، تحوّل و سیر ردیف در سبک خراسانی از عطا محمد رادمنش است که تحوّل ردیف را در این دوره‌ی ادبی در شعر سی و هفت شاعر سبک خراسانی از نظر ساختار زبانی، بلاغی و موسیقایی مورد بررسی قرار داده است.

۱-۵- اساس کار

معمولاً نقطه قوتش در بخشی از مجموعه‌ی هر شاعری در بین آثار مختلفی که می‌تواند داشته باشد، آثارش است؛ خاقانی را با قصایدش می‌شناسند و این دو به هم پیوند خورده‌اند و اهمیت و بزرگی خاقانی با قصیده است و لذا ارزش بررسی این قالب ادبی از جهات مختلف در بین اشعار او مشخص است. از این روی در بررسی سه عنصر موسیقایی در شعر او، صلاح دیده شد که ابتدا قصاید او را از این منظر مورد بررسی قرار داد تا از این جهت بتوان درباره‌ی شعر او نظر داد. چون بیشتر برجستگی و هنر خاقانی در قصاید او نهفته است و زمانی که قصاید او بررسی شود گویی رازهای هنر خاقانی مکشوف می‌گردد.

گذشته از قصاید، غزلیات خاقانی نیز به دلایل زیادی که اغلب آنها در بخش تبیین مساله ذکر شده، جایگاه رفیعی دارند و لذا در این تحقیق باید جای داده می‌شد تا غزل خاقانی به عنوان غزل قبل از سعدی از این منظر موسیقایی مورد تحلیل قرار گیرد.

گذشته از غزل، در این تحقیق اشعار دیگر خاقانی نیز مورد بررسی قرار گرفت که مرحوم سجادی از آنها با عنوان قصاید کوچک یاد کرده‌اند که تعدادشان حدود ۱۱۰ قصیده است. که البته درباره‌ی این اشعار و اینکه

در چه قالبی اند، باید تحقیق صورت گیرد تا مشخص گردد که در چه قالبی باید بگنجد و ظاهراً نمی توان به آنها عنوان قصاید کوچک داد.

اما به عنوان آثار اساسی در این تحقیق، در بخش خاقانی در بین تصحیح های مختلف، تصحیح مرحوم سجادی اساس قرار گرفت و در بین آثار عروضی مختلف، اثر شمس الدین محمد بن قیس الرازی، کتاب المعجم فی معایر اشعار العجم، اساس واقع شد. البته در جایگاه دوم این دسته آثار، معیار الاشعار خواجه نصیر الدین طوسی است که از آن بهره گیری شد و در مراتب بعدی، آثار دیگر در باب این علوم بود که مورد استفاده واقع شد.

از نکات قابل ذکر دیگر، یکی این است که در بررسی اوزان گاهی اوقات دو وزن را داخل در یک عنوان آورده ایم. به دلیل اینکه اندک تفاوتی در بین اوزان، نمی تواند موجب تغییر در تحلیل ها شود. به عنوان نمونه اینکه رکن آخر وزنی، مقصور باشد یا محذوف، تفاوت آنچنانی در تحلیل ها ایجاد نمی کند. لذا در برخی اوزان، این گونه موارد ذیل یک عنوان بررسی شده اند.

فصل دوم

شعر

۲-۱- تعریف

هنری که همگان زیبایی آن را درک می کنند و از آن لذت می برند ولی در تعریف آن، با همه‌ی ملموس بودنش اختلافی مشاهده می گردد، شعر است. شاید از زمانی که اولین کلام متفاوت با زبان روزمره پیدا شد و نام شعر بر آن نهادند، این اختلاف در تعریف نیز آشکار گشت و هر کدام از صاحبان رای تعریفی ارایه نمودند» ابوعلی سینا در فن شعر از منطق کتاب «الشفاء» که مقتبس از همان رساله‌ی شاعری ارسطو است، می گوید: شعر سخنی است خیال انگیز که از اقوالی موزون و متساوی ساخته شده باشد» (خانلری، ۱۳۶۱: ۱۳).

اساسی ترین نکته در این تعریف، اشاره به خیال انگیزی و موزون بودن شعر است که طبعاً با توجه به ساختار شعر در زمان صاحب تعریف، بیان گردیده است و لذا با گسترش و تغییری که شعر در خود دیده است، تعاریف نیز متفاوت گشته اند و شعر چهره‌ای دیگر از خود ظاهر ساخته است.

خواجه نصیر در اساس الاقتباس تعریفی ارایه داده است که تفاوت آن به تحول شعر از ارسطو تا خواجه بر می گردد او شعر را این گونه تعریف کرده است: « شعر کلامی است مخیل مؤلف از اقوالی موزون متساوی مقفی» (خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۳۵۵: ۵۸۶).